

Somló Bódog értékelmélete

Somló Bódog elméleti munkássága nagyjából három szakaszra osztható.

A század első évtizedében a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság köréhez tartozott; mindkét fórum alapító tagja volt. A szemle és társaság irányát majd egy évtizedig a Jászi Oszkáré mellett Somló Bódog felfogása határozta meg, sőt túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy ő volt az ellenzéki értelmiségi nemzedék egyik legerőteljesebb tudós-tanár egyénisége.

A „fiatal óriások” — ahogy magukat nevezték — szembefordultak a konzervatívizmussal, és olyan reformokat követeltek, amelyek lehetővé tették volna Magyarország modernizálását, nyugati országokhoz való felzárkózását. Egyengették az új irodalom, zene és festészet útját, főként azzal, hogy szóval és írással modern, értő közönséget próbáltak nevelni. Elsőrendű jelentőségük mégis abban rejlik, hogy megeremtették az új magyar társadalomtudományt és társadalomkritikát, bámulatosan rövid idő alatt radikális szellemi légkört és új értelmiségi közgondolkodást honosítottak meg. Népszerűsítették a kor haladó vagy annak vélt társadalmi eszméit; kitűnő valóságérzékkel, a feladatok céltudatos és szigorú elosztásával megeremtették a szociológia első magyar műhelyét.

Somló jogász volt, de már egész fiatalon olyan tudósként tűnt fel, akinek a jog elméleti vonatkozásai keltették fel a figyelmét. Hamar rádöbbsent — mint megannyi kortárs —, hogy modern társadalomtudomány nélkül a jogelmélet fogalmai nem tisztázhatók. Munkásságának első időszakában úgy vélte, hogy a társadalom általános összefüggéseinek feltárása nélkül talajtalan és terméketlen minden szakmai spekuláció, ezért egy évtizeden át az általános szociológia kidolgozásán fáradozott, s főleg a társadalmi törvények feltárásához szükséges módszerek kimunkálását tekintette feladatának. Indulásakor Spencert és Marxt tartotta a modern társadalomtudomány legkiemelkedőbb alakjainak, de tisztította Marx és főleg a kortárs marxisták szűk ökonomizmusa, a szubjektív és szellemi tényezőt zárójelbe helyező hajlama. Nem fogadta el a tudomány társadalmi szerepére vonatkozó marxista nézeteket sem: nem a politikához kell igazítani a tudományt, hanem épp fordítva, a politika csupán a jog reformjának eszközeként elősegítheti vagy hátráltathatja a társadalmi átalakulást. Nézete szerint a társadalom szerkezetének átalakítása csak a tudatos értelmiség vezetésével képzelhető el, értelmes reformokkal, lépésről lépésre, s ebben a tudománynak vezérlő szerepe lehet. Ezért már egész fiatalon meghirdette a tudomány függetlenségének eszméjét, s ez gondolkodásában a tízes évek közepétől a tiszta, politikamentes tudomány elvévé alakult át. Somló tudományközpontú gondolkodása nem volt idegen a Huszadik Század körének felfogásától, bár e kör tagjai a tudomány függetlenségének védelméért gyakran a politikai küzdelmet is vállalták. Somló is. Ám amikor a tízes évek elején az ellenzéki nemzedék kezdett megoszlani, sokan közülük aktív politikussá váltak és feladták korábbi tudománnyal kapcsolatos nézeteiket, Somló akkor is kitarzott az érdekmentes, független tudomány eszméjénél, és ez a nézete szembefordította volt elvbarátaival.

Somló igen hamar tágitott a spencerianizmus szűk elméleti keretein is. Kora egész szakirodalmát végigpásztázta, nyugtalanul válogatott a kortárs irányzatok között, és egyre határozottabban körvonalazta saját, önálló felfogását. Mindazonáltal a század első év-

tizedében társadalombölcseletének vezérfonala a spenceri evolucionizmus és a naturalista szociológia volt.

Pozitivista korszakát két tanulmánycsoport zárta le: az egyik korábbi mesterével, Pikier Gyulával folytatott vitájának eredménye, és az objektív szociológia témakörében helyezkedik el;¹ a másik az ősgazdaság elemzésével foglalkozik.² Az utóbbiban figyelemre méltó, a Max Weberéhez hasonló társadalomtípológiával találkozunk, és azzal a sajátos kutatási módszerrel, amely előlegezte a modern gazdasági antropológiát és hozzájárult az etnológia funkcionális szemléletéhez.

1910-től megjelent írásaiban Somló elejtette az átfogó szociológiai témákat, és az újkantiánus értékefilozófiák felé fordult.

Leveleiből tudjuk, hogy jogi alaptan és értéktan megírását vette tervbe. Ehhez tisztázni kellett saját, főleg erkölcsstani nézeteit. A témában közzétett írások a tervezett munka előkészítésének termékei. Az alaptan 1917-ben elkészült, és Lipcsében jelent meg.³ Ezt a művet tekintem a második korszak lezárásának.

Az átfogó jogi értéktan nem készült el. Moór Gyulához intézett leveleiből kitűnik, hogy a jogi értéktan meg kell előznie egy új alapokra helyezett etikának,⁴ Nem sokkal később már jelzi, hogy az etikát is lehetetlen kellő alap nélkül kidolgoznia, és az ismeretelméleti kérdések felé terelődött a figyelme. Ezt a kísérletét tartom, a magyar szakirodalomban honos periodizálástól eltérően, Somló Bódog harmadik korszakának, melynek szintézise posztumusz mű, 1926-ban jelent meg.⁵ Ezt a második fordulatot akkor is észre kell vennünk, ha nem olyan látványos, mint az első, ugyanis csak így érthetjük meg, hogy a somlói életműben a kantianizmus két különböző változata érvényesült: a badeni típusú neokantianizmus (ehhez számítom Kelsen jogfilozófiáját is), valamint a kantianus indíttatású ismeretkritika, amely inkább a fenomenológiával rokon.

A jogi alap- és értéktan előkészítő tanulmányok kétségtelenül a badeni neokantianizmus eszmekörébe illeszthetők, mert annak ellenére, hogy Somló vitatkozott Windelband és Rickert értékelméletének bizonyos vonatkozásaival, és a még hozzá közelebb álló Kelsen jogbölcseletének alapvetését sem fogadta el maradéktalanul, filozófiai beállítottságának azonossága a német újkantiánusokkal mégsem kérdőjelezhető meg.

A harmadik korszak ismeretelmélete Bolzano filozófiájából indított és Husserl kérdésfelvetéseivel rokonítható. Somlóra jellemzően velük is vitatkozva, de hozzájuk közelítve, már azt kutatta: melyek az ismeret feltétlen érvényességének kritériumai. Értékefilozófiai tanulmányaiban világosan látható, hogy meg akar szabadulni a pszichologizáló látásmódtól. Rickerttel és Windelbanddal vitatkozva elutasítja például az értékek lélektanból

¹ Az objektív szociológia körüli vitát Somló Bódog *A XX. század szociológiája* című tanulmánya váltotta ki (A Budapesti Napló Albumnaptára, 1907), amelyben megtámadta Pikier Gyula lélektani irányzatát, és természeti meghatározottságokra visszavezethető objektív szociológiát követelt. Pikier a Huszadik Században reagált Somló cikkére, és kirobbant az éles hangú vita. Somló a gazdaságból indult ki, és ebből akart eljutni a többi társadalmi jelenség megértéséhez. Marxszal ellentétben nem a termelést, hanem a forgalmat emelte ki, amelyet „emberközi anyagcsereként” fogott fel, akárcsak Méray-Horváth Károly. Ez a gazdaságfilozófiai elv jutott érvényre a *Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie* (Berlin 1909) című munkájában és az ősgazdaságról írt közleményében is.

² *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Leipzig 1909. Több nyelvre is lefordították, magyarul a Huszadik Század X(1909)-es évfolyam I. kötetében jelent meg: *A gazdaság őskorából*.

³ *Juristische Grundlehre*. Leipzig 1917; a második kiadás uo. 1927-ben. Az első kiadás részint Lukács György közvetítésével és Hans Kelsen ajánlására jelent meg.

⁴ Levelek Moór Gyulához. OSZK Kézirattár. Levelestár. 1912. szeptember 7.; 1916. október 8.; 1919. augusztus 17.

⁵ *Gedanken zu einer Ersten Philosophie*. Vorwort von Julius Moór. Berlin—Leipzig 1926. A könyvet Moór Gyula rendezte sajtó alá.

merített hármas felosztását, sőt ki is mondja, hogy az értékrendek megállapításánál a gyakorlati lélektan nem lehet segítségünkre; ennek ellenére a pszichologizálás jelen van gondolkodásában. A *Prima Philosophia* módszere logikai és kritikai megalapozottságú: egyfajta transzcendentális filozófia, az elméleti és gyakorlati ész színtézisbe foglaló „transzcendentális normatizmushoz” vezetett. Ebben a művében jutott a legközelebb Somló ahhoz a célkitűzéséhez, amelyet a tízes évek elején fogalmazott meg: a filozófia legyen szigorú, logikához hasonló, de azt meghaladó axiomatikus tudomány. Ehhez a célkitűzéshez közelebb jutott, de az élettől, a tapasztalati világtól a legtávolabbi.

Kétségtelen, hogy a második és harmadik korszak közötti szemléletváltás nem olyan szembeszökő, mint a tízes évek elejének fordulata, amikor is a világ- és problémalátás alapvető megváltozásáról van szó. Ezzel a fordulattal sokan és sokféleképpen foglalkoztak a magyar szakirodalomban, a német méltatók viszont máig is kizárólag kantianus korszakát méltatják figyelemre. Ez nem véletlen. Hiszen akkor, amikor a „második reformnemzedék” — így nevezte Somló nemzedékét Horváth Zoltán⁶ — felfedezte Spencert, Nyugat-Európában ez a fajta naturalista kérdésfelvetés már meghaladott álláspontnak számított. Somló második korszakában vált nemzetközileg is elismert szaktekintéllyé; nemcsak azért, mert gondolkodása megérlelődött és filozófiai szempontból érdekesebb és értékesebb munkákat közölt, hanem a tízes évektől valóban az európai bölcelet legkorszerűbb szellemi problémakörébe illeszkedett. Somló neve ugyan nem volt ismeretlen azelőtt sem Nyugat-Európában: híressé tette a nagyváradi botrány, de ez elsősorban politikai és nem szakmai ügy volt.⁷

A magyar értékelések — ide számítom sajátomat is — Somló elméleti fordulatát egyoldalúan a radikalizmushoz való viszonyulás tükrében mérlegelték. Csupán néhány magyar jogfilozófus kivétel ebből a szempontból. Mindazonáltal a kérdésfelvetés nem jogosulatlan. Meg kell és meg is lehet vizsgálni Somló politikai visszahúzódságának okait, és — úgy lehet — példaértékűvé válhat annak a külső-belső folyamatnak a vizsgálata, amely során egy tudós, aki nézeteiért nemegyszer a botrányt is vállalta, a tiszta, politikamentes tudomány híve lett. Ez azonban semmiképp sem bátoríthat bennünket arra, hogy értékelméletének megítélésében csak politikai szempontokat vegyünk figyelembe és ezt tekintsük egy elméleti munkásság kizárólagos kritériumának. Tegyük hozzá, hogy Somló nem a legnehezebb időkben távolodott el a Huszadik Század körétől és a Társadalomtudományi Társaságtól. 1907-ben volt ugyan egy megfutamodási kísérlete — ígérete ellenére nem vett részt a szabadgondolkodók pécsi találkozásán⁸ —, mégis néhány évig a folyóirat munkatársa maradt, holott nem rokonszenvezett a szemle új, politológiai törekvéseivel. Akkor szakadt el volt körétől, amikor a radikálisok kitörtek a politikai elszigeteltségből, Jászi Oszkár napilapot szerkesztett, Károlyival népgyűléseket szervezett, a radikális csoport belevetette magát a választójogi küzdelembe⁹ és végül létrehozta a Radikális Pártot. Ez már elég reménytelen vállalkozás volt, mert a polgárságot nem tömöríthette, és nem nyer-

⁶ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp. 1974.

⁷ 1903 márciusában Somló Bódog a Társadalomtudományi Társaság ülésén felolvasta tanulmányát: *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*. Akkor Somló a Nagyváradai Jogakadémián dolgozott. Ady lelkes hangú cikkben ismertette az előadást a Nagyváradai Naplóban. Az Akadémia tanári kara a kultuszminiszternél izgatásért feljelentette Somlót és elbocsátását kérte. Az ügy parlamenti interpelláció és cikkek egész sorának témája lett. A Huszadik Század felkérésére néhány európai híru tudós és közéleti személyiség is kiállt Somló mellett, s végül a kultuszminiszter felmentette az izgatás vádjá alól.

⁸ Somló elszakadási törekvésének komoly voltát Jászi Oszkár Somlóhoz intézett két kemény hangú levele bizonyítja: 1907. X. 12. és XI. 21. OSzK Kézirattár. Levelestár. Növendéknapló 1953/1960.

⁹ Somló nem értett egyet a választójogi küzdelemmel, mert attól tartott, hogy a jog általános reformja és az alkotmány megváltoztatása nélkül csak időleges és relatív eredmények érhetők el ezen az úton.

hette meg a többi ellenzéki erőt sem. Ignotus szavaival élve „...a Radikális Párt programja ... ellenzéki program ... Amit ez akar, más, mint amit a kormány csinál. Csak éppen az ország nem akarja, amit ő akar. Nem akarja a polgárság sem.”¹⁰

Megkockáztathatom tehát azt a véleményt, hogy Somló Bódog elméleti fordulatát nem lehet csupán a radikalizmustól való elfordulással magyarázni, bár valószínűleg ez is hozzájárult látásmódjának megváltozásához. Úgy gondolom, nyomatékosabb érv az, hogy a tervezett jogfilozófiai alap- és értéktan számára szilárdabb alapokat biztosított a kantianizmus bármely változata, mint a naturalista színezetű klasszikus pozitívizmus.

Már pozitívista korszakában is vallotta, hogy a jogbölcselet két összefüggő részből áll: a jogi alaptanból, mely fogalomelemző tudomány és lényegében a jog definíciójával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik, valamint az alkalmazott jogbölcseletből, melynek magva a helyes jog elmélete. Az 1906-ban Kolozsváron kiadott *Jogbölcseleti előadásai*ban a tiszta jogbölcseletet még a jogszociológiával azonosítható léttudományként tárgyalta, tehát természetszerűen olyan kauzális tudományként értelmezte, amelynek feltétlenül foglalkoznia kell a jog és a jogi fogalmak konkrét tartalmával és eredetével. A *Juristische Grundlehre*ben a jogi alaptant már olyan léttudományként fogja fel, amely minden konkrét tartalommal foglalkozó jogtudomány előfeltétele, ebben a vonatkozásban apriorisztikus. Ez az apriorisztikus léttudomány olyan fogalmakat dolgoz ki, amelyek nélkül a jog nem gondolható el, s bár normaleíró (nomografikus), normatartalmakat mégsem juttat érvényre, vagyis nem normatív tudomány, hanem bizonyos normafajtákról mond ki érvényes igazságokat. Az alaptan fogalmai ebben az értelemben a prioriak, eredetüket tekintve ennek ellenére a posterioriak. Bár Somló szerint az alaptannak nem kell foglalkoznia a jogi fogalmak eredetével, Hans Kelsennel szemben hangsúlyozza, hogy alapfogalmainkat végző soron a tapasztalatból nyerjük. A jogfilozófusok a szokásjog kidolgozása mellett ezt tartják Somló eredeti és új gondolatának.

A helyes jog elmélete már az inkriminált előadás szövegében és *Jogbölcseleti előadásai*ban is helyet kapott, s ezekben is leszögezte, hogy a jog helyessége vagy helytelensége erkölcsi kérdés. Jelezte, hogy a kérdéskört a neokantiánus Rudolf Stammlertől vette át, de ez az elmélet kiegészítésre szorul. Visszautasította Stammler szubjektívizmusát: azt a törekvését, hogy a jog helyességét és helyeslését a tiszta akaratból vezesse le. Ebben a vonatkozásban nem változtatta meg a véleményét. *A jog értékmérői* című tanulmányában¹¹ is leszögezte, hogy sem „a helyes akarás”, sem pedig „a cselekvés érzelmei” nem pusztán individuálisak, az egyéni helyességi érzelem „csak szelvénye egyfajta szociális értékelésnek, tehát olyan valamire utal, ami már rajta kívül fekszik”.¹²

A pozitívista Somló alapeszméje a következő: „A jogbölcselet igazi feladata annak a módszernek a meghatározása, amellyel a helyesség mértéke megállapítható.”¹³ Ezt ugyanígy fogalmazta meg a tízes években is. Minden elméletre vonatkoztatva vallotta, hogy az üres szó marad, ha az elv gyakorlatilag nem alkalmazható. A jogbölcselet valós problémája a joggyakorlat. De ha a jogászoknak a törvények és szabályok betűjén kívül nincs semmilyen értékmérőjük, akkor legfennebb rutinmunkát végezhetnek, de a nagyobb veszély az, hogy visszajára fordítják a jogpolitikát és az igazságszolgáltatást. A jog céljait és értékmérőit tehát tudatosítani kell. A spontán joggyakorlat tarthatatlanságát második

¹⁰ Ignotus: *A politika mögül*. Nyugat VII(1914). II. k. 2.

¹¹ *A jog értékmérői* tulajdonképpen a berlini jog- és gazdaságbölcseleti kongresszuson tartott előadásának szövege. Magyarul: Huszadik Század XI(1910), 22. k. 1—14.

¹² *I.m.* 11.

¹³ Somló Bódog *Jogbölcseleti előadásai*. I. füzet. Kvár 1906. 106.

periódusában is hangsúlyozta. *A helyes jog elméletéről* című tanulmányában¹⁴ egy szociológiai ankétára hivatkozik. Leírja, hogy a német büntető törvénykönyv tervezetének kidolgozói közül mintegy ötven tudóst megkérdeztek: minek az alapján foglalt állást az ilyen vagy amolyan megoldás mellett? A válaszokból kiderült, hogy ritka kivétel az, aki kialakított álláspontja és az alkalmazott mérték között meg tudta jelölni az összefüggést. A többség vagy nem volt tisztában az alkalmazott szemponttal, vagy helytelenül jelölte meg azt. Somló jogosan kérdezi, hogy ezek után milyen lehet az a törvénykönyv, amelyet laikus módon, öntudat nélkül alkottak a jogászok. Majd átgondolt erkölcsi meggyőződést és indoklást, erkölcsi eszményekhez való igazodást követelt a jogalkotóktól.

Ebből a szempontból tehát a két korszak között nincs különbség. A jog értékmérője az erkölcs, és ezt az értékmérőt a jogalkotókban és a gyakorlati jogászokban egyaránt tudatosítani kell. „Ha kétes esetekben nem is lesz abszolút mértékük — írja *Előadásaiban* —, amelynek segítségével egy intézménynek egy jogszabály helyességét vagy helytelenségét megállapíthatnák, mégis nagy különbség lesz egy olyan társadalom jogalkotása között, amely ezen elvnek helyességétől át van hatva, amely annak becsületes megvalósítására törekszik, meg egy olyan társadalom között, amelyben mit sem számít a milliók szenvedése, amely »a milliók egyért« elvet vallja, amely a parasztot állatnak nézi, a munkás igényeivel nem törődik.»¹⁵ A két korszak között azonban komoly eltérések mutatkoznak a világszemléletben, a „módszer meghatározásában”. A pozitivistá Somló a helyes jog elméletét az evolucionizmushoz idomítja, és kiegészíti a Bentham-féle utilitarizmussal. Mindkettőt — a helyes jog evolucionista és utilitarista felfogását — a leghevesebben utasította vissza a tízes években.¹⁶ Rájött arra, hogy sem a „naturalista, szigorúan kauzális erkölcsstan, sem a „legtöbb ember legnagyobb boldogsága” alapján nem lehet megmagyarázni a helyes jog értelmét és még kevésbé az értékmérő erkölcs lényegét.

A négy tanulmány, amelyben körvonalazódott az érték problémája, mindenekelőtt azt vizsgálja meg, mi *nem* tekinthető a jog értékmérőjének. Ennek során elutasítja mind a naturalista-evolucionista elméleteket, mind Stammler „racionalista szubjektívizmusát”.

Naturalistaként marasztalja el elsősorban a marxizmust, jobban mondvá a történelmi materializmus némely követőjét. Ha a társadalmi törvények vak szükségszerűséget fejtenek ki és objektív jellegük éppúgy tárgyyszerű, mint a természettörvények esetében, akkor az egész rendszerből kimarad maga a cselekvő ember. A történelmi materializmus voltaképpen a naturalizmus alfaja, mivel „a kauzális szükségszerűséget” a társadalmi élet legutolsó zugába is bevezeti. „E felfogás szerint a társadalmi élet természettörvényei mondják meg, hogy miként rendezzük be a társadalmat... A helyes törvényhozás annak az elérésére irányul, aminek természettörvényszerűleg jönnie kell.»¹⁷ Somló szerint nemcsak a végeredmény van ilyenképpen meghatározva, hanem a fejlődés minden egyes láncszeme, „következésképpen ebből a nézőpontból egy szociális küzdelemnek minden pró és minden kontra álláspontját, egy kérdéses fejlődésszak minden törekvését és annak minden akadályát egyaránt természettörvényszerűnek és így egyaránt helyesnek kell tartanunk. Nemcsak a végeredmény szükségszerű, hanem minden egyes lépés is az, amely ehhez a

¹⁴ *A helyes jog elméletéről*. Klny. az EME Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványaiból. V(1912—13). 4.

¹⁵ *Jogbölcseleti előadásai*. 115.

¹⁶ *A jog értékmérői*. 2.

¹⁷ *I.m.* 3.

végeredményhez vezet. Ha kerülő úton jutunk el hozzá, akkor az elkerülhetetlen út éppen ez a kerülő út volt.”¹⁸

Ebből az álláspontból következik, hogy a történelmi materializmusban a szigorúan szükségszerű értékmérővé válik, és csak az alkalmazkodás lehetőségét hagyja nyitva az emberi cselekvés számára, vagy legfeljebb azt, hogy elő akarja-e segíteni vagy sem az amúgy egyértelmű és feltartóztatlan szükségszerűséget. Csakis ebből adódik számára a helyes vagy helytelen cselekvés lehetősége.

Somló szerint ez az értékprincípium hamis, mert a történelmi materializmus és általában a naturalizmus „nem mondhat nekünk egyebet, mint azt, hogy adott tényeknek micsoda következményei lesznek, sohasem adhatnak utasítást arra nézve, hogy minő következményeket óhajtsunk, minőket nem”¹⁹, Somló ezek után joggal veti fel a kérdést, hogy az a természettörvény-szerű, erkölcsileg közömbös végeredmény, amely teljesen megfosztja az embert az autonóm cselekvéstől, lehet-e értékprincípium.

Ugyanígy nem jöhet számításba értékmérőként a jövő mint a fejlődés célja, mert a minden pozitív határozmányától megfosztott utópikus „jövő” mint célérték üres fogalom. Ebben a vonatkozásban már nemcsak a történelmi materializmust cáfolja, hanem Franz von Liszt lapos evolucionizmusát és van Calker utilitarista „tökéletesedés” elméletét is. Mindkettő azzal az ígérennyel lépett fel, hogy elmélete megteremti a „van” és „legyen”, a „létező” és „létezendő”, a kauzális és értékelő szempont tökéletes szintézisét. Somló szerint is törekednünk kell a szintézisre, ami elvben lehetséges is, de a két szerző ezt sem az elméletben, sem a jogpolitikai gyakorlatban nem érte el, mivel elsősorban mennyiségi szempontokat érvényesített és eljutott a célszerűség rossz fogalmához. Somló egyébként a legközkeletűbb tévedések egyikének a gyakorlatias célszerűségre való hivatkozást tartja. „Mert hiszen annyi eleve is kétségtelen, mihelyt a jog helyességének kérdését felvetjük, hogy a jog az eszköz viszonyában áll valamely célhoz, és hogy helyessége aszerint határozódik meg, vajon ennek a célnak szempontjából helyes eszköz-e. Amidőn a helyesség mértékét keressük, akkor azonban éppen az a kérdés, hogy mely cél vagy célok eszköze legyen a jog. Erre a kérdésre pedig a célszerűség fogalmában nem találunk feleletet.”²⁰

Liszt felfogásában a helyesség azonos a fejlődéssel, aminek értékmérője a jövendő. A fejlődés „állandó és tipikus irányának” kimutatására az összehasonlító jogtudomány alkalmazását javasolja, mert egy állam vagy egy nemzet fejlődése ebben nem lehet releváns. Somló felhívja a figyelmünket arra, hogy Franz von Liszt az akarattól független fejlődésmenet oltárán nemcsak a tudatos emberi cselekvést, hanem egy ország sajátos fejlődésének lehetőségét is feláldozza. Márpedig éppen a jog-összehasonlítás mutatja ki, hogy a számos hasonlóság mellett sok a lényeges eltérés, ezeket nem nyilváníthatjuk merő véletleneknek és egyben értékteleneknek. „Nincs azonban semmi kényszerítő okunk reá, hogy valamely állam jogát, ha már a fejlődés irányából akarjuk a jog helyességét megállapítani, ne a saját fejlődésének irányára, hanem más államok fejlődése szerint ítéljük meg csak azért, mert az gyakoribb eset.”²¹ Az összehasonlításoknak az a haszna, hogy valamely törvény előkészítésénél vagy akár jogpolitikai lépéseknél kiderítik az összes felhasználható megoldási lehetőségeket. De „hogy a megismert különböző lehetőségekből melyiket kell választani, az sem az összehasonlításból magából, sem pedig az eddigi fejlődésből nem következik”²².

¹⁸ *I.m.* Uo.

¹⁹ *A helyes jog elméletéről.* 9.

²⁰ *I.m.* 6.

²¹ *I.m.* 7.

²² *A jog értékmérői.* 5.

A hiba onnan származik, hogy a német jogfilozófusnál „a fejlődés” természettudományos fogalom, de még annak sem egészen megfelelő, mert csupán azt tekintik tipikusnak, ami minden vonatkozásban ismétlődő, statisztikai átlag, tehát ami az egyenes vonalú és egyirányú fejlődésvonalba illeszthető. Ilyen fejlődés pedig a társadalomban nincs. Somló még nagyobb hibának tartja, hogy Liszt és a maga szubjektív-hedonisztikus módján van Calker sem különbözteti meg a fejlődést a haladástól. A fejlődés természettudományos fogalma tartalmazza ugyan az igazságérték alkalmazását, a logikai értéket, ami alkalmas a szigorú kauzalitás feltárására, de amikor a joghelyesség kérdését kutatjuk, akkor társadalmi értékeket kell keresnünk, és ezek semmiképp sem vezethetők le az így felfogott fejlődésből, mert Liszt fogalma nem írja le a haladást.

Könnyű felfedezni, hogy a naturalizmus megsemmisítő bírálatában saját előző felfogását is eldobja, indokolatlanul a fejlődés fogalmát is, ami sok tekintetben terheli új felfogását. Somló gondolkodásának erősségét bizonyítja viszont, hogy nem marad meg csupán a cáfoltnál, hanem pozitív megoldást keres.

A *jog értékmérőiben* ugyancsak Liszt elméletével kapcsolatban leszögezi, hogy a fejlődés fogalmának különböző jelentései vannak: tényszerű természettudományos és a haladó fejlődés értelmében is használhatjuk a fogalmat. Ha a fejlődést haladásként fogjuk fel, akkor már előzetesen értékeltünk, ennek azonban kizárólag tárgyává válik a fejlődés, és nem mércéjévé. Ám az előzetes értékelés is lehet tévedés, ha nem vizsgáljuk meg az értékelő-érték mibenlétét. Ha a jogfilozófus azt kérdezi: „Tehát az alkotmányos állam nem magasabb fejlődésfok-e, mint a nomád pásztortörzs?” — akkor természetesen téves a kérdésfelvetése. A hiba onnan származik, hogy „...előbb a mai kultúránkat (vagy a fejlődésnek valamely másik pontját) a legértékesebbnek tekintjük a többiekhez viszonyítva, s így lesz a fejlődés értéktelen folyamatából vagy annak valamely szelvényéből haladás vagy esetleg visszaesés az ahhoz a ponthoz való viszonyítás szerint, amelyet mint legértékesebbet kiemeltünk.”²³ Csakhogy a tévedés itt sem a fejlődés fogalmából fakad, hanem az alkalmazott érték tisztázatlanságából.

A kauzális és értékelő szempontok szintézisére tehát a fejlődés és a helyes jövő fogalma alkalmatlan. Ám Somló szerint a szintézis nehézségei eloszlanak, ha felismerjük, hogy a két szemléletet — a kauzalist és értékelőt — nem kell szembeállítani, hanem mindkettőt alá kell rendelni az abszolút igazságértéknek.

Somló elutasította Rudolf Stammler álláspontját is. A német gondolkodó feltétlen érdemeként tartotta számon, hogy a helyes jog elméletét bevezette a jogfilozófiába és összekötötte azt erkölcsi kérdésekkel; felfedezte tehát, hogy az egész kérdéskör az erkölcsfilozófiába torkollik. A kérdésfelvetés nagyszerű, de mivel a helyeslést az individuálisan felfogott akarásból származtatta, ezért a helyeslés és az erkölcsi ítélet teljesen önértékűvé vált. Ha viszont az erkölcsi értékelés teljesen individuális és önértékű, akkor egyetlen norma sem lehet általános érvényű, „...nem lehetne elképzelni egyetlenegy erkölcsi normát sem, amelynek tagadására ne volna a norma feltalálóján kívül mindenki másnak teljes joga”.²⁴ Jól látja Somló, hogy ez a helyesség minden mértékének a tagadásához vezetne. Stammler maga is érezte ezt a buktatót, ezért az értékként felfogott, individuális érvényű szubjektív akarat üres képletét tartalommal próbálta telíteni: az érdekellentétben álló elszigetelt egyéneket gondolatban egy sajátos közösségbe, „a szabadon akaró emberek közösségébe” tömöríti, amely szinte feloldhatatlannak látszó tau-

²³ *I.m.* 10.

²⁴ *I.m.* 8.

tológiához vezetett: „A hosszas fejtegetések végén, amelyek az olvasó figyelmét a »szabadon akaró emberek« eszméjére koncentrálják, hirtelenül mai pozitív erkölcsünk egyes alkotórészeit tölti Stammner a »közösség« fogalmába, hogy azután mint tiszta észterméket ismét levezesse azokat »a szabadon akaró emberek közösségének« ideáljából.” A pusztá *akarata* lehet az értékelés tárgya, de *nem lehet értékmérő*.

A naturalista hibát és a szubjektivista racionalizmust csak úgy haladhatjuk meg Somló szerint, ha az érték fogalmát a helyesség érzelmeire alapozzuk. Tapasztalati tény, hogy az emberek helyesnek és helytelenítének, tehát a helyesség érzése adva van, minden emberben létező lelki tulajdonság. A helyesség érzelmei a legkülönbözőbb területekre vonatkozhatnak. Ezek közül ki kell emelnünk a két alapvető doméniumot: a *gondolkodásbeli* helyesség körét, amely a logikai értékek érvényességének elismeréséhez vezet, és a bizonyos *cselekvésre vonatkozó* helyességek körét, amely az erkölcsi értékek felismeréséhez vezet. Bár az erkölcsi helyesség az előzőnek alárendelt esete, a helyes jogra vonatkozó kutatásoknak ebből kell kiindulniuk. „Minthogy a jog cselekvési normákból áll, a jog értékelésének mértékei mindig a cselekvés értékelésének mértékei kell hogy legyenek. Egy cselekvési norma helyessége ugyanis nem jelenthet egyebet, mint hogy éppen a helyes cselekvést írja elő. A helyes cselekvés pedig az erkölcsös cselekvés.”²⁵

Azt a kérdést, hogy mi a helyesség érzelmének jelentése, Somló *Az érték problémája* című munkájában válaszolta meg,²⁶ de ebben elsősorban az erkölcsi helyesléssel kapcsolatos mondanivalóját fejtette ki. Az erkölcsi érték nem azonosítható és nem vezethető vissza a vágyra és az akaratra. Bár az etikai értékek akaratra való visszavezetése látszólag nem foglal magába logikai ellentmondást, ha figyelembe vesszük azt a tapasztalatunkat, hogy az erkölcsi érték az egyéni akarat megítélésének mértékétől is szolgál, akkor azonnal beleütközünk a logikai ellentmondásba, mert az akarattal meghatározott értékeléssel mérni az akaratot *contradictio in adjecto* volna. Ha ezt elfogadnánk, az értékelés pusztá látszattá válna. Introspektív szemléletünk tapasztalatai alapján leszögezhetjük, hogy az erkölcsi értékelés, az erkölcsi helyeslés és helytelenítés az akarástól különböző lelki tevékenység. Az lehetséges, hogy genetikailag az akarata révén állott elő: akarhatom, hogy jóteknony legyek, akarhatom, hogy minden ember jóteknony legyen, akarhatom, hogy az erkölcsi értékeléseknek megfelelően cselekedjem — de ezeknek az akarásoknak egyike sem értékelés. Még az értékelni akarás sem értékelés, mint ahogy az enni akarás sem evés.

Mi tulajdonképpen az erkölcsi értékelés? Somló szerint erre nagyon nehéz felelni, mert éppúgy meghatározhatatlan, mint az akarat. Ezért csak utalni tudunk rá, hogy megértsük, mire gondolunk, és támaszkodnunk kell azokra az ismeretekre, amelyeket a belső tapasztalatból nyertünk. Ilyenformán „az erkölcsi helyeslés ... lelki életünk egy fundamentális ténye, amelyet nem tudunk más tényre visszavezetni. Az erkölcsi helyeslés úgy az akarástól, mint minden más lelki tevékenységtől megkülönböztethető. Hogy mi ez az erkölcsi helyeslés »voltaképpen«, az megint csak saját tapasztalatunkra való hivatkozással érthető meg. Azt az előttünk ismeretes lelki tevékenységet kell alatta értenünk, amely valamit a pusztá akarással szemben mint *általános érvényűt* állít oda. Az erkölcsi helyeslés elismerése egy általános értéknek, szemben a csak individuális érvényű szubjektív értékkel.”²⁷ Már itt meg kell jegyeznünk, hogy Somló nem feltétlenül, abszolútról beszél az erkölcs vonatkozásában, hanem általános érvényűségről.

²⁵ *L.m.* 10.

²⁶ *Az érték problémája*. Bp. 1911.

²⁷ *L.m.* 10.

Mit jelent az általános érvényűség? Ez a kérdés két gondolatkörhöz vezette el a kolozsvári filozófust: a kanti autonómia és heteronómia kérdéséhez, valamint az objektív és szubjektív jelentéseinek elemzéséhez.

A második kérdéskör már *A jog érték mérőiben* megjelenik. E tanulmányában ugyan hajlik még arra, hogy az általános érvényűt és az abszolútot legalábbis formálisan azonosítsa — amit *Az érték problémájában* erősen korlátozott —, de a két fogalom elemzése sokkal árnyaltabb a korábbi tanulmányban.

Az „objektív” kifejezés nem egyértelmű; használatában két alapvető jelentés körvonalazódik. Az első jelentésében objektív az a tárgyi világ, amelyből hiányzik a szubjektumra való vonatkozás (ma úgy fejezzük ki, hogy a tudatunktól független), és ami a szubjektív közbelépése nélkül is szükségszerűen előáll. Az így felfogott objektív a szubjektívnek teljes ellentéte.

Somló az objektívnek ezt a jelentését kiegészíti. A megközelítés ismeretelméleti, mert a tízes évek elején és később is az ismeretelméletet a filozófia központi területének tartotta. „Ha figyelembe vesszük — írja —, hogy a tárgyról csakis szubjektív funkciók révén tudunk valamit, akkor e szempont folytán az objektív tárgyak éppen szubjektív jelenségekké lesznek. Ebben az értelemben minden értékelés szubjektív, mert hiszen már fogalmilag is mindig valamely tárgynak a szubjektumhoz való viszonyát fejezi ki.”²⁸ De itt már nem akármilyen szubjektumról van szó, nem az individuális kellemességi értékekről és értékelésekről, hanem a szupraindividuálisról, és az objektív második jelentését ennek alapján fogalmazza meg. „Objektívnek nevezük az olyan vonatkozást is, amely minden szubjektumra nézve szükségszerű. Ezzel szemben ezután már csak az egy speciális szubjektumra való vonatkozást nevezük szubjektívnek. Ebben az értelemben az értékelés objektív, mert a feltétlen helyességét, az összes szubjektumokra nézve érvényes teleologikus szükségszerűséget juttatja kifejezésre... Objektívnek nevezük tehát úgy a szubjektumra való vonatkozás hiányát, mint az összes szubjektumra való vonatkozást.”²⁹

A másik kérdéscsoport, amelyhez a helyes jog elmélete elvezette Somlót, az erkölcs autonómiája és heteronómiája, illetve a kettő összefüggése.

A kérdést először a négy tanulmány közül az elsőben, a *Kauzális vagy normatív etika?*³⁰ címűben dolgozta ki, de mindegyikben újra és újra visszatért rá. Ha az előző kérdéskör megoldásai megmutatják Somló ismeretelméleti beállítottságát és finom elemzőképességét, akkor az autonómia—heteronómia összefüggésének vizsgálata a volt szociológus erényeit és a filozófus eredetiségét világítja meg. Az a priori figyelemre méltó értelmezése mellett ezt tartjuk Somló egyik legjelentősebb eredményének, bár az a „tehetétel”, amit a fejlődéselv kiküszöbölése hozott magával, talán e kérdéskörben nyilvánul meg a legerőteljesebben. A társadalmi csoport fogalma annyira elnagyolt Somlónál, hogy majdnem ugyanabba a csapdába esett, mint Stammler, az „erkölcsi érzelmekben megegyezők csoportja” éppúgy gondolati építmény, mint a „szabadon akaró emberek közössége”. A társadalmi érdek csoportalakító és összetartó erejét Somló megkerülte, és a Rónaival való vitájában³¹ csupán arra hivatkozott, hogy ez szociológiai téma, az értéktan teljességgel nélkülözheti.

²⁸ *I.m.* 12—13.

²⁹ *I.m.* 13.

³⁰ *Kauzális vagy normatív etika? = Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára.* Dolgozatok a modern filozófia köréből. Bp. 1910. 125—130.

³¹ A Somló—Rónai vita a helyes jog körül a Huszadik Század 1910—1911. évi 22—23. kötetében található. Rónai elfogultan és nagyon egyoldalú állásponttról támadta meg Somlót, de egy-egy kérdésben megtalálta a sebezhető pontját. A vita végül is Somló elsöprő elméleti fölényét és kiváló érvelési módszerét igazolta.

Az autonómia—heteronómia kettősségét nem ellentmondásként, hanem ikerfogalomként kezeli Somló, így ezt a látszólag elvont erkölcsfilozófiai kérdést meglepő eredményességgel felhasználhatja a joghelyesség fontosságának bizonyításánál. Szembesíti az új tudomány, a szociológia — különösen Lévy-Bruhl — felfogását az újkantiánusok túlzó moralizmusával, és mindkét irányzattal vitatkozva jut el saját megoldásához.

A szociológusok kizárólag kauzális, tényleíró tudományként fogják fel az erkölccsant, melynek feladata, hogy pontosan referáljon az erkölcs eredetéről, mai állapotáról, esetleg várható fejlődésirányáról. Szerintük értékeléssel nem kell foglalkoznia, mert a szabályok megfogalmazása, a helyes vagy helytelen cselekvés előírása nem a tudomány feladata. Legfeljebb tanácsokat adhat az erkölcs befolyásolásának technikájára, minden értékelés nélkül szigorúan a kauzális összefüggésekre támaszkodva. Tényleíró tudományokra Somló szerint is szükségünk van, a társadalomtudománynak is vannak — kell hogy legyenek — olyan ágai, amelyek a szociális jelenségek okait, állapotait és ebből következő fejlődésirányát feltárják. Ám mit ér az egész, ha nem tudjuk meg, milyen tendenciákat óhajtsunk? A szabályokat valóban nem a tudomány fogalmazza meg, nem is feladata, nem is teheti, mert az erkölcsi normák az együttélési tapasztalatok eredményei; felismerések, melyeket a fogalmi gondolkodás több-kevesebb pontossággal rögzít, a szó somlói értelmében objektívál. Természetesen attól, hogy a tudomány leírja a normákat és rendszerezi azokat, nem lesz normatív. De Somló szerint még a legszigorúbb természettudomány is értékkel, mert eredményeit, axiómáit vagy éppen a legempirikusabb megismerő kijelentéseit a logika szabályai szerint építi fel — ami persze szintén nem a logika tudományának „találmánya” —, és az igazságérték alkalmazásával igazként és hamisként, helytelenként és helyesként értékkel. Ebben a formális vonatkozásban minden tudomány kivétel nélkül normatív. De vannak tudományok, amelyek az igazságérték mellett még egy vagy több más természetű értékelést is használnak, különösen akkor, ha tartalmaz igazságokkal dolgoznak. A jog helyeslése vagy helytelenítése például az igazságérték mellett magába foglalja az erkölcsi értékelést is. Az etika tudománya — akár kauzálisként, akár normatívként fogjuk fel — nagyon sok mindent tehet, de erkölcsi szabályokat és meggyőződések nem gyárthat, mert azok már adva vannak, megint az objektívnek abban az értelmében, hogy minden szubjektum számára szükségszerűen érvényesek. A tudomány feltárhatja és tudatosíthatja a szabályokat és szabályrendszereket, pontosíthatja mibenlétüket, természetesen kidolgozhatja a legkülönbélebb terapeutikai eljárásokat, és előírhatja a szabályok helyes használatának feltételeit. Ha ez utóbbit mégsem teszi meg, akkor számíthat rá, hogy feltárt törvényeit nemcsak a társadalmi terapeutikában, hanem kolosszális gattetekre is felhasználhatják. Értékelés és előírás nélkül ugyanis a legfontosabbat nem tudjuk megmondani: milyen célt és célirányt óhajtsunk? És mi a kiválasztott célérték leghelyesebb eszköze? Végül Somló arra a következtetésre jut, hogy az erkölcsszociológia, mint minden tényleíró empirikus tudomány, jellegét tekintve kauzális elméleti rendszer. Az etika viszont csak normatív lehet.

Azt várnánk ezek után, hogy Somló a kantiánusokat dicsérni fogja, de ha lehet, még jobban elmarasztalja őket. Meggyőződése szerint a kortárs kantiánusok egynémelyike kantiánusabb magánál Kantnál. Feltevése szerint sem az akarat, sem a szándék kanti fogalmát nem értették meg, és kiváltképpen elfeledkeztek arról, hogy az erkölcsi autonómiát és szabadságot a gyakorlati ész követelményeivel korlátozta. „A szubjektív jó akarat egymagában e felfogás szerint sem biztosítja az akarás erkölcsösségét. Hozzájárul még az akarat ésszerűségének követelménye. Csak ha általános törvénynek tekinti magát az akarat, válik kategorikus imperatívusszá, az erkölcs parancsává. Általános törvénynek

pedig csak úgy tekintheti magát, ha megfelel a gyakorlati ész helyes működésének. A logikai normára való utalás már a heteronómia jellegével bír az etikai norma szempontjából. A konkrét akarat, amely magát általános törvénynek tekinti, lehet erkölcsstelen, ha ez a felfogás téves.”³²

Még tarthatatlanabb, ha az erkölcsös cselekedetet csak a helyes intencióból vezetik le. Ez még a Kant autonómiáján is túlmegy, mivel még az ész normáihoz sem viszonyít. De ez a túlzó elmélet is végeredményében heteronómiát rejt magában, mert a helyesség fogalma szükségképpen kifelé mutat a szubjektumból. „A helyesség fogalmában benne rejlik az értékelésnek a szubjektívtól való függetlensége, azaz objektivitása, tehát szükség-szerűsége. A helyes akarat tehát semmi egyebet nem jelent, mint a tényleges akarat kongruenciáját egy rajta kívül fekvő normával... már a helyesség fogalma kizárja a tiszta autonómiát, olyannyira, hogy a helyesség nem is jelent voltaképpen egyebet, mint éppen a tiszta autonómia ellentétét, az autonóm akarat egybeesését, kongruenciáját valamivel, ami már nem az. Már a helyesség fogalmával bevezetjük a heteronómiát.”³³

Somló tehát elutasítja az erkölcs teljes autonómiáját, mégpedig két szempontból: először is az erkölcsi szabály — mint látni fogjuk, az értékítélet is — alá van rendelve a logikai igazságértéknek; másodsor azért, mert a szabály, amely megmutatja, mi a helyes és helytelen, nem az egyénben van, túlmutat a szubjektumon.

Somló szerint ez mégsem jelenti azt, hogy az erkölcs fogalmában csak heteronóm elemek vannak. „Ahol valamely szabállyal szemben akármilyen motívumból fakadó pusztá engedelmisséggel van dolgunk, ott még nincsen erkölcsös cselekvés.”³⁴ Tehát az erkölcsnek belső közvetítőkre van szüksége, ami persze nem jelenti azt, hogy az erkölcs egybeesik az autonómiával. A kérdés elméleti megoldása tehát a következő: „...egy cselekedet erkölcsössége mindig egy individuális helyességi érzélem ítélete kell hogy legyen. Minthogy azonban minden ilyen érzélem egyúttal egy arra vonatkozó megegyezésnek is bizonyítéka, ennél fogva az erkölcsi autonómia parancsa minden egyénnel szemben mint kívülről jövő parancs is fellép. Az erkölcsi autonómia sohasem fordulhat elő heteronómia nélkül. Tiszta autonóm erkölcs tehát éppoly kevésbé lehetséges, mint tisztán heteronóm. Az autonóm erkölcsi parancsnak tartalmilag mindig egy pozitív erkölcsi szabállyal kell egybeesnie.”³⁵ Íme az eredeti megoldás, ami erkölcsfilozófiai kiindulópontnak kitűnően megfelel, különösen akkor, ha tudjuk, hogy Somló „megegyezésen” egyáltalán nem konvenciót ért, hanem az egyéni és társadalmi elvárások egybeesését, kongruenciáját. A „megegyezés” nem is esetleges, hanem az erkölcs lényegéhez tartozik, és az okfejtésből kideríthetjük, hogy lényegében az egyéni és társadalmi tartalmak megfeleléséről van szó. Az erkölcs tartalma mindig egy pozitív erkölcsi tartalom, és azt a megállapítást, amit a fenti szövegben láthattunk, vagyis hogy az autonóm erkölcsi parancsnak mindig egy pozitív — tehát általánosan érvényes — erkölcsi szabállyal kell egybeesnie, így egészíti ki Somló: „Az egyéni helyeslés érzelmi ténye egyúttal mindig egy szociális értékelést fejez ki. Az egyéni helyesség érzése csak indexe egy szupraindividuális értékelésnek, amely a feltétlen érvényesség igényével lép fel... Erkölcsös tehát mindaz, ami a cselekvés egy normájának megfelel, amit (a csoporttal egyezőleg) feltétlenül helyesnek érzek... Nincs más erkölcs, mint valamely pozitív morál!”³⁶

³² *Kauzális vagy normatív etika?* 126.

³³ *I.m.* 127.

³⁴ *A jog érték mérője.* 11.

³⁵ *Uo.*

³⁶ *I.m.* 10—11.

Ez még akkor is nagyszerű gondolat, ha a kolozsvári filozófus nem tisztázza a csoport fogalmát, és a norma eredetét a pozitív moráléval együtt a szociológia körébe utalja.

Ha az erkölcs társadalmi képződmény, akkor koronként és társadalmi csoportonként megosztott, Somló szerint ez mégsem vezethet az erkölcs relativista felfogásához. Az erkölcs valóban nem feltétlen, mert a normák tartalma csak bizonyos feltételekhez kötöten jelenhet meg, így a konkrét normák nem jelentenek „abszolút kauzális szükségszerűséget”, de az erkölcs lényege — normativitása — és alapvető funkciója — szabályozó-értékelő működése — mindaz, ami megkülönbözteti más szociális és tudati jelenségtől, maradandó, sőt az akaratlagos cselekedetek körében abszolút. Érvényessége vagy legalábbis „érvényességi igénye” elégséges alapot nyújt arra, hogy a jog helyességének mércéje legyen. Az tény és való, hogy minden csoporton belül a helyes jog értékmérője a csoport pozitív erkölce, ha pedig rangsorolni akarunk a csoporterkölcsök között, lényegében egy pozitív morált értékelünk egy másik pozitív erkölccsel. De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a jog értékmérője az erkölcs, s csak közvetítésével tehetjük tudatossá, hogy valamely jogpolitikai döntés vagy, jogszabály hogyan viszonyul a felsőbb értékpremisszákhöz és értékaxiómákhoz. De sem a pozitív morál tételeihez, sem az erkölcsi vezéreszmékhez, tehát lényegében a mércéhez nem nyúlhatunk, mert „A jog értékelésének mértékeit ... nem a jogbölcselet produkálja racionális úton, hanem azok minden jogbölcselet előtt már érzelmileg adva vannak, s a jogbölcselet is alkalmazhatja azokat.”³⁷

*

A fentiekben tehát láttuk, hogy az erkölcs nem jelent abszolút értéket, csupán általános érvényességre törekszik. Somló szerint az erkölcs tartalma — lévén az a társadalmi tényezők függvénye — nem elégíti ki a feltétlen érvényű érték összes kritériumait. Ezek a jelentéskritériumok Somló szerint a következők: 1. *Mindenki számára érvényes*, „tehát nincsen az azt alkalmazóban rejlő szubjektív feltételekhez kötve, hanem az egyes alkalmazótól függetlenül érvényes”; 2. *Minden lehető dologra érvényes*, „... a feltétlen érték független még az értékelendő dologtól is”; 3. *Minden képzelhető feltétel mellett érvényes*.³⁸

Az erkölcsi érték csupán az első feltételnek tesz eleget, ezért nevezte el Somló — a szó jelentésének második értelmében — *objektív* értéknek az egyéni „kellemességi” értékekkel szemben. Az utóbbiakat nevezi *szubjektív* értékeknek. Somló szerint a szó legáltalánosabb értelmében csak akkor beszélhetünk abszolút értékről, ha a három jelentés együttesen jelen van. Windelbanddal és Rickerttel ellentétben hangsúlyozza, hogy *abszolút érték* csak egy van, mert ha több léteznék, akkor nem lehetnének minden képzelhető feltétel mellett érvényesek. Ez az *egyetlen* abszolút érték: az *igazságérték*. A többi értéknek, így az objektívként felfogott erkölcsinek is, már a fogalmában rejlik, hogy „egy fölötté álló abszolút értéket posztuláljon” és magát ennek alávesse.³⁹ Az erkölcs az igazságérték alárendelt esete.

Az igazságérték logikai sajátossága az, hogy a tagadása ellentmondást tartalmaz, mert az egyedüli érték, amelyet nem lehet tagadni anélkül, hogy el ne ismernők. Az a szkeptikus tétel, hogy „semmi sem igaz”, lényegében az igazságérték elismerése: „*igaz*, hogy semmi sem igaz”. Ha nem ismerjük fel ennek az értéknek feltétlen és mindhárom jelen-

³⁷ *L.m.* 13.

³⁸ *Az érték problémája.* 5.

³⁹ *L.m.* 17.

tésében megnyilvánuló értelmét, akkor Somló szerint az értéktan az ellentmondások kibonthatatlan szövevényévé válik. Az abszolút érték igazságértékként való felfogásával Somló az ismeretelmélet központjába vezet el bennünket, és hogy kétségünk ne támadjon, ki is jelenti: „értékelni és megismerni egy és ugyanaz”, „az abszolút érték és az ismeretelmélet alapproblémája ugyanarra a kérdésre vonatkozik”. Az alapprobléma pedig Kant óta azt jelenti, hogy megállapítjuk azokat a határokat, amelyeken túlmenni nem tudunk. Az érték problémájának tehát lépcsőről lépésre ezekig a határokig kell visszamennie, hogy végül is konstatáljuk, hogy az igazságérték az a végpont, amelyen túlmenni nem lehet.⁴⁰

Ebből az elméleti perspektívából világosan következik, hogy Somló nem fogadhatja el a német axiológusok hármass felosztását. Meggyőződése, hogy Windelbandnál — és az őt követő magyar Böhm Károlynál is — a logikai, erkölcsi és esztétikai értékek megkülönböztetése indokolt, de egymás mellé rendelésük hibás, mert az három végpontot és végcél feltevez, ami logikai ellentmondáshoz vezet. A formális szempontok mellett azonban felhívja a figyelmünket egy lényeges elemre. A hagyományos filozófia átvette a pszichológiából a lélek hármass felosztását. Az axiológia éppen a hagyományos filozófiák tagadásaként született meg, ezért paradoxálisnak tartja, hogy éppen ezt a pszichologizáló eljárást nem tették kritika tárgyává. Rickert megpróbálta, de neki sem sikerült. Közben Somló észre sem veszi, hogy ő is hagyományos filozófiai megoldásokat érvényesít: az Egy, a mindenek fölött álló, feltétlen Elv parmenidészi-platóni gondolatát. S bár igaza van, hogy az elméleti és gyakorlati pszichológia eredményei nem lehetnek az értékelmélet előfeltételei, sem magyarázó elvei, végül is az értékek sokkal merevebb gondolati rendszerét alkotta meg, mint Windelband. Nem is beszélve arról, hogy az esztétikai értékekkel nincs mit kezdenie. Azt ugyanis még be tudja bizonyítani, hogy az erkölcsi meggyőződés végső soron a megismerés eredménye vagy legalábbis a tapasztalat igazságba foglalt párlata, de az esztétikai értékről ezt nehezen tudná elhitetni. Természetesen megpróbálja ezt is: átvitt értelmű értékelésről beszél, mert ha egy művészi alkotásról azt mondjuk, „jó” vagy „helyes”, akkor az alkotó erkölcsi meggyőződését és olykor maga előtt is rejtett erkölcsi álláspontját értékeljük. Somlónál az esztétikai értékvilág feloldódik az etikumban. Ha még azt is hozzátesszük, hogy az értékelés talaja lehet ugyan egy elemi érzélem, de az erkölcsi értékelés a teljes tudatosság, a felismert erkölcsi érték jegyében jön létre, akkor azt kell mondanunk, hogy Somló számára esztétikai érték nincs is, tehát az értékek egyik legjelentősebb birodalmát kiejtette gondolkodásából, ami a német axiológusoknál és Böhm Károlynál nem történt meg.

Úgy vélem, a kolozsvári gondolkodónak ez a beállítottsága is tudományközpontú gondolkodásából fakad. Amit nem lehet a tökéletes racionalitással, az értelem kategóriáival megmagyarázni, az csak kvázi-filozofálás lehet. Jellemző, ahogy Bergsonról nyilatkozik egyik levelében: „...a művészi nézés filozófusa ő, nem a tudományos, és ezért nem is jó filozófus. Mert míg a művészi nézés a tudományos nézésből kifolyólag helyet találhat, addig a művészből kiindulólag nem. Ezt tehát nem lehet legfelsőbb princípiummá tenni.”⁴¹

Racionalista beállítottságából fakad tartózkodása minden szubjektívizmustól, a racionalitástól eltérő minden megoldástól. Rickertnél, az egyébként „jó”, sőt az axiológu-

⁴⁰ *Im.* 10—11.

⁴¹ Levél Moór Gyulához. Kolozsvár, 1914. február 10. OSzK Kézirattár. Levelestár. A levél stílusán érezni, hogy akkor már Somló kizárólag németül írt: az „alaptanon” németül dolgozott, a *Naplóját* is németül vezette ebben az időben.

sok között általa legnagyobbnak tartott filozófusnál az zavarta, hogy nem az elméleti, hanem a gyakorlati ész állította a filozófia élére, mert — Windelband hatására — mérhetetlenül kitágította az erkölcs központi kategóriájának, a kötelességnek és az ebből származó lelkiismeretességnek a szerepét: „logikai lelkiismeretről” beszél, amely az erkölcsnek csupán egy sajátos alakja, és a kötelességtudat éppoly a priori előfeltétele az igazságértéknek, mint a konkrét, egyedi kötelességeknek. Rickert Windelbandhoz hasonlóan állítja: „Senkivel sem tudnánk logikailag és tudományosan tárgyalni, aki az ész törvényeinek érvényességét tagadná, és senkivel sem tudnók magunkat erkölcsileg megértetni, aki minden kötelességet tagadna.” Somló szerint ez így helyes, de figyelembe kell vennünk még azt a körülményt is, „hogy nem tudnók magunkat erkölcsileg megértetni olyasvalakivel sem, aki az ész törvényeinek érvényét tagadná, míg viszont aki minden kötelességet tagadna, logikailag és tudományosan azért még mindig tárgyalhatnánk.”⁴²

Világos, az igazsági értékelés és vele együtt az ismeretelmélet kerül Somlónál „minden más esetleg elismerendő filozófia elébe”, ebben a korszakában és a következőkben is.⁴³

Ha a megismerés az abszolút érték alkalmazását jelenti, és ebből következően megismerni és értékelni ugyanazt jelenti, akkor érthető, hogy Somló nem fogadhatja el az *ítélet* és *megítélés*, az *egzisztenciális* és *értékelő* ítéletek windelbandi megkülönböztetését sem, mert ez a megkülönböztetés indokolatlan szakadékot teremtene a társadalomtudományok és természettudományok között, nem is beszélve arról, hogy megszakítaná a filozófia—tudomány kölcsönhatását. Ezt elkerülhetjük, ha a windelbandi osztályozás helyett a logikai kijelentések abszolút és nem-abszolút felosztásával élünk.⁴⁴

Minden kijelentés, amely létezését fejez ki, az igazságérték alkalmazása, ám a létezés mindig valaminő individuálissal kapcsolatban állítjuk vagy tagadjuk. A sajátos létezés tartalmi meghatározottságát az ismeretelméletnek mint tovább le nem bonthatóknak el kell fogadnia, vagyis tényként kell elismernie vagy adottnak kell ítélnie. Eddig nem különbözik Somló véleménye a windelbandi felállítástól, sőt minden értéket az „adottság” kategóriájába sorol, más szóval nála az értéknek is ontológiai státusa van: létezik mint szubjektívre vonatkoztatott „tárgy”, amit formális logikai eszközökkel szinte lehetetlen meghatározni. Ilyen meghatározást nem is találunk Somlónál, hanem működésében, az értékelések folyamatában próbálja megragadni az érték minőségi jegyeit. De azt már visszautasítja, hogy az „adott” levezethetetlen és a tartalmi kérdések eredete nem ragadható meg a racionalitás eszközeivel. A konkrét, tartalmas értékek eredetének ténye ugyan kívül esik az axiológiai tudáson, de a formális elv individuálisra való alkalmazása már tartalmi kérdések felé mutat. A formális igazságelv alkalmazása is tartalmi kérdést, konkrét létezését érint, mert bárhogy értékeljünk, egyúttal mindig a létezés igazságát is kifejezzük. Somló három kijelentést — ítéletet — hoz fel példának: „Ez a dolog fehér” — a dolog és a hozzátartozó tulajdonság létezését juttatja kifejezésre; „Ez a dolog (erkölcsi szempontból) jó” — a dolog létezésének konstatálásához még hozzáfűzi az objektív erkölcsi ítéletet; „Ez az étel jóízű” — megállapítja a dolog (az étel) létezését és hozzáfűz egy csupán szubjektíve érvényes, kellemességi állítást. A második és harmadik kijelentés

⁴² *Az érték problémája*. 37.

⁴³ Uo. A harmadik korszakban ugyan Somló a Sollen különböző árnyalatainak elemzésével megpróbálkozott az elméleti és gyakorlati ész szintézisével, de a Sollen-struktúrákat akkor is a feltétlen — a megismerő kijelentés — alá rendelte.

⁴⁴ *I.m.* 20—21.

tehát összetett értékelés: az abszolút igazságérték mellett tartalmaz egy nem-abszolút értékelést, de mindhárom változattal kifejezzük valaminek a létezését. A nem-abszolút nyelvi kifejezésre juttatásával tehát mindig egyúttal egy abszolút értéket is kifejezek. Windeiband úgynevezett egzisztenciális ítélete csupán egy ítéletet, az abszolút értékítéletet foglalja magába, „értékítélete” az abszolút mellett egy nem-abszolút értékelést is magába foglal. De a kérdés tisztán formális szempontból is megközelíthető: amikor egy logikai forma és levezetés érvényességét vizsgáljuk, akkor is normákat alkalmazunk, tehát végső soron a logika művelője is értékkel.

A két ítélettípus szembeállítását teljesen felesleges Somló szerint, sőt azzal a veszéllyel fenyeget, hogy elszegényíti az ismeretelméletet és az értékstanban felerősíti a racionalizmustól idegen elemeket. Somlónak igaza van: a német axiológiában valóban érvényesülnek irracionalista tendenciák. Ezt Husserl is megállapította és még Somlónál is hevesebben elutasította, de tőlük eltérően ezt nem tartjuk „mindenképpen elvetendőnek”, mert hozzájárult a szubjektum árnyaltabb megértéséhez, sőt a különböző kutatási területek logikai sajátosságainak finom elemzése még a formális tudomány fejlődésére is termékenyítően hatott: újra felhívta a kutatók figyelmét a kontingens igazságok és a modális logikai levezetések jelentőségére. De maradjunk Somló gondolatmeneténél.

Végül is miben látja az erkölcsi érték sajátosságait?

Már láttuk, hogy az erkölcsi helyeslés lelki életünk másra vissza nem vezethető ténye, amelyet meg kell különböztetnünk minden más lelki tevékenységtől, az akarástól is. Ha a nem-abszolút erkölcsi ítéletek konkrét tartalmától eltekintünk, akkor nem marad egyéb, mint az objektíve érvényes értékelés lelki tevékenysége. Ezt összekötve az igazságértékkel — a megismerés végső elvével — nyerjük el az erkölcsi értékelés *formális* elvét.

Ha viszont tartalmi jegyeket keresünk, vissza kell térnünk az akarathoz. Somló újra empirikus tényből indul ki: öntudatunk megfigyeléséből, ami azt mutatja számunkra, hogy az erkölcsi érték és értékelés ugyan nem az akarathoz fakad, de csakis az akarás közvetítésével nyeri el konkrét tartalmát. De Somló még itt is korlátoz. Az erkölcsi helyesség olyan mértéket jelent, amely mindenki számára érvényes (objektív), de azt fogjuk tapasztalni, hogy „az emberi akarás világának” igen korlátozott területe az, amelyben az erkölcsi érték érvényességet követelhet magának. Az a benyomás, hogy ez az érték minden emberi cselekedetre érvényes, csupán látszat. „A cselekedetek csak annyiban felelnek meg ennek az értéknek, vagy állnak vele ellentétben, amennyiben a cselekedet fogalmában az akarati *elhatározás* fogalma már benne rejlik. Ha ettől az akarati elhatározástól eltekintünk, akkor a cselekedetben nem marad semmi, amit még erkölcsösnek vagy erkölcstelennek tekinthetnénk.”⁴⁵

Somló tehát újra eljutott a teljes tudatosság fogalmához. Meg is mondja, hogy sem az ösztönösre, sem az úgynevezett szokáserkölcsekre nem alkalmazható az erkölcsi mérték, pedig éppen az utóbbiról volt mondanivalója első korszakában.

Mindent összevetve tehát nem akármilyen akarás, hanem az elhatározó szándékot is magába foglaló akarat tölti meg tartalommal az erkölcsi értékelést.

Ám az így felfogott akarások nem egyforma intenzitásúak. Bár ez mit sem változtat magán az értékelés tényén, tehát bármilyen erősségű az akarás, az erkölcsi értékelés létrejön, de más vonatkozásban az erősség döntő lehet, mert ez befolyásolja a tartalmi értékelés erősségét és minőségét, pozitív vagy negatív jellegét. Somló példái meggyőzőek, lássunk néhányat. Ha az egyik akarás véghezvitelének abbahagyása, intenzitás-

⁴⁵ *I.m.* 15.

csökkenése eszköze egy másik keresztülvitelének vagy megakadályozásának, az mindenféleképpen beleszól az erkölcsösség minőségébe. Az ígéret megtartása kétségtelenül erkölcsi érték, egyenesen erkölcsi kötelesség. De adódhat olyan helyzet, amikor az ígéret megtartása egy gaztettet segíthet elő; ha ezt mégis meg tesszük, akkor nyilvánvalóan nem hivatkozhatunk az ígéret-kötelesség teljesítésére. Más példa: a hazugság minden körülménytől eltekintve erkölcsi helytelenítést von maga után, de erkölcsi helyeslést válthat ki, ha egy olyan akarás *eszköze*, amelynek véghez nem vitele sokkal erősebb helytelenítést vonna maga után. Teszem azt, ha egy jótettet csak ártatlan hazugság árán lehet megvalósítani. Tehát az egymással ellentétben álló és egyaránt pozitíve és negatíve értékelt akarások esetében az intenzitás dönti el, hogyan fogunk cselekedni és értékelni.

Ezek után felteszi a kérdést, hogy vajon a cél szentesíti-e az eszközt. Somló szerint lehetséges olyan cél, amely szentesíti az eszközt. De hogy mi tehető céllá és eszközzé, azt a mérlegelő okosság döntheti el, „a nem egyforma intenzitású akarásokra vonatkozó nem egyforma intenzitású értékelések”.⁴⁶

Az erkölcsileg értékelt akarások tartalmi egymással okozati összefüggésben állnak. Ha az okozati összefüggések felismertek, akkor az eszköz akarása egyben a következmény akarása is, tehát az erkölcsi értékelés az eszköz-akaraton kívül a következmény-akaraton is magába foglalja. Somló szerint ez súlyos felelősséget ró ránk, mert a következménnyel az erkölcs már kilép a belső világból, s ilyenkor már nemcsak az egyéni akarás, hanem a cselekedet másokra való hatása is a megítélés tárgyát képezi.

Az intenzitás és kauzalitás összefonódásának igen jelentős szerepe van a belső értékrendek kialakulásában. Ebben a vonatkozásban Somló indokoltan tartja, hogy megkülönböztessük a közvetett és a közvetlen értékeléseket. A közvetett értékelés úgy jön létre, hogy a közvetlen erkölcsi értékelés az oksági viszonyok segítségével kiterjed olyan akarásokra is, amelyek nem voltak az értékelés tárgyai. De a közvetlenül értékelt akarások is különböző intenzitásnak, így aztán minden lehetséges akarás egy etikai rendszerbe sorolódik. Ennek élén azok az etikai tartalmak állnak, amelyek a legerősebb intenzitású értékelést váltják ki, mint például a kötelesség, lelkiismeret, tehát az erkölcs fő elvei. Az értékelés-intenzitás különbségei és az okozati sorok egy meglehetősen bonyolult tartalmi értékrendszerhez vezetnek el Somló Bódogot. S végül újra kilép az egyéni öntudat köréből, és megállapítja, hogy a tartalmi erkölcsi értékelések társadalmi tényezők függvényei. Azt is leszögezi, hogy társadalmon nem az egyetemes emberiséget értjük, hanem az „értékelő csoportok sokaságát”. Hogy hány ilyen csoport van és hogy milyen azonosságok és eltérések vannak erkölcsi értékeik és értékelésük között, az már nem az értékfilozófia, hanem a szociológia kérdése. Somló nem foglalkozik velük, de kétségtelenül hozzájárult a jog elméletének axiomatikus megalapozásához, ami lehetővé teszi nemcsak a jogásznak, hanem a cselekvő embernek is, hogy rendszerbe foglalja a legkonkrétabb értékeléseket. Természetesen központi kérdés maradt számára a jogász tudatossága és annak a képességnek a kialakítása, hogy a gyakorlati döntéseket — jogszabályok megfogalmazásában és alkalmazásában — mindig értékpremisszákhöz viszonyítsa. Filozófusként is, tanárként is ez a cél vezette.